

Katja Winkler, AHRENSBURGIEN UND SWIDERIEN IM MITTLEREN ODERRAUM. TECHNOLOGISCHE UND TYPOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN AN SILEXARTEFAKTEN DER JÜNGEREN DRYASZEIT, Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum, 11, S. Hartz, H. Lübke red., Wacholz Verlag, Kiel-Hamburg 2019, 496 ss., 86 rycin, 161 tablic ilustracyjnych oraz 11 map w tekście.

Omawiane dzieło jest kolejną rozprawą doktorską napisaną w ramach projektu badawczego podjętego w 2008 r. realizowanego pomiędzy Centrum Bałtyckiej i Skandynawskiej Archeologii w Sleszwiku oraz Krajowym Oddziałem Ochrony Zabytków i Muzeum Archeologicznym Brandenburgii. Jak piszą autorzy projektu w słowie wstępnym, celem rozprawy jest technologiczno-typologiczna analiza inwentarzy krzemienych należących do późnoglacialnych ugrupowań kulturowych Niżu: Ahrensburgien i/lub Świderien. I dalej, że oba ugrupowania są do siebie podobne, a różnice dotyczą przede wszystkim morfologii ostrzy liściowatych. Pod względem geograficznym praca ma obejmować wycinek Niziny Środkowoeuropejskiej położony po obu stronach Odry, który – zdaniem cytowanych redaktorów – stanowi obecnie strefę graniczną pomiędzy Polską i Niemcami. Jak wynika z lektury dalszej części książki, chodzi tu o znacznie większy obszar położony pomiędzy Łabą na zachodzie a pradoliną Wisły na wschodzie.

Po wnikliwym zapoznaniu się z omawianą pracą długo zastanawiałem się, co mógłbym w ogóle o niej napisać. Z punktu widzenia polskiego badacza zajmującego się problematyką późnego paleolitu jest ona bowiem zupełnie niezrozumiała, biorąc pod uwagę aktualny stan badań nad zagadnieniem ugrupowań liściakowych Niziny Środkowoeuropejskiej i strefy wyżyn w okresie młodszego dryasu oraz w początkach wczesnego holocenu. Krótko mówiąc, praca w swoim założeniu i sposobach realizacji cofa się do etapu dyskusji na temat Ahrensburgien i Świderien, jaka toczyła się w polskiej archeologii późnego paleolitu w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., zwłaszcza po ukazaniu się szeroko znanego dzieła Wofganga Tautego, pt. *Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa*¹.

Należy tu mocno podkreślić, że o ile na terenach położonych na zachód od Odry nieznanne są do dzisiaj zespoły świderskie (=mazowszańskie), to na ziemiach polskich występują nie tylko liczne inwentarze z udziałem liściaków ahrensburgskich i lyngbijskich, ale też typowe zespoły Ahrensburgien (zachodnia część Pomorza).

Już wówczas, tj. w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., było oczywiste, że inwentarze krzemienne należące do Świderien (operuję tu terminologią stosowaną przez autorów niemieckich) i Ahrensburgien wykazują generalnie wysokie wzajemne zbieżności w zakresie technologii i frekwencji podstawowych grup narzędziowych, a zasadnicze różnice objawiają się w grupie tzw. ostrzy, zwłaszcza grotów liściowatych, nazywanych powszechnie za Stefanem Krukowskim „liściakami”. Przy czym te ostatnie noszą wyraźnie zauważalne odmienności w morfologii i stylistyce wykonania. Ogólnie rzecz biorąc, ostrza liściowate na stanowiskach świderskich mają z reguły płaskie lub półstromie łuskanie na spodniej stronie podstawy, która jest ukształtowana w formie trzonka lub dwukątowo. Natomiast liściaki występujące w inwentarzach Ahrensburgien nie mają płaskiego łuskania na spodniej stronie podstawy i są prawie wyłącznie trzpieniowate. Ponadto różni je na ogół szereg innych cech stylistycznych drugiego rzędu, związanych z charakterem półsurowca, z jakiego były wykonywane, oraz ze sposobem opracowania poszczególnych elementów ostrza. I to właśnie liściaki – jako groty strzał łuku łowców renifera – uznane za najbardziej diagnostyczne formy narzędzi stanowią podstawową przesłankę wskazującą na charakter tradycji kulturowej zespołów liściakowych Niżu w okresie polodowcowym.

¹ W. T a u t e , *Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa*, Köln–Graz 1968.

Dla polskich badaczy nigdy nie ulegało wątpliwości, że zespoły świderskie z dorzecza Wisły i zespoły ahrensburkskie z Niziny Niemieckiej reprezentują dwie różne tradycje kulturowe². Ożywiona dyskusja toczyła się natomiast wokół statusu kulturowego niektórych zespołów położonych w zachodniej Polsce, głównie w dorzeczu środkowej Odry oraz środkowej i dolnej Warty, a więc w strefie przygranicznej obu kompleksów, w których obok liściaków mazowszańskich występują także inne formy grotów – liściaki ahrensburkskie lub ahrensburkskie i lynngbjijskie. Przy czym udział tych kategorii na poszczególnych stanowiskach jest różny, z większą lub mniejszą przewagą albo jednych, albo drugich. Powstawały w związku z tym różne koncepcje próbujące wyjaśnić owo zjawisko kulturowe, że wspomnę tu bazującą na poglądach Stefana W. Krukowskiego teorię „strefy wzajemnego przenikania przemysłowego” zaproponowaną przez Romualda Schilda³, czy koncepcję „strefy przemieszania świdersko-ahrensburkskiego” lansowaną przez Michała Kobusiewicza⁴.

Zwieńczeniem tamtego etapu badań nad paleolitem niżowym (inaczej: późnym paleolitem) ziem polskich, w tym problemu wzajemnych relacji zespołów świderskich i ahrensburkskich, są fundamentalne dzieła autorstwa Marii Chmielewskiej⁵ oraz Romualda Schilda⁶. Od tamtego czasu archeologia późnego paleolitu na wielu polach poczyniła duże postępy, głównie dzięki znacznemu poszerzeniu bazy źródłowej o nowe, wartościowe materiały z różnych części ziem polskich, ale przede wszystkim dzięki ogromnemu rozwojowi, jaki dokonał się w badaniach innych dyscyplin naukowych, z których archeologia epoki kamienia czerpie pełnymi garściami, jak paleogeografia czy datowanie metodami przyrodniczymi. Nie bez znaczenia jest tu również przebiegająca równoległe intensyfikacja badań terenowych i laboratoryjnych w krajach Europy Zachodniej oraz w Skandynawii.

Do największych osiągnięć archeologii późnego paleolitu w ostatnich dekadach należy niewątpliwie odkrycie, że ugrupowania liściakowe Niziny Środkowo- i Zachodnioeuropejskiej występowały nie tylko pod koniec epoki lodowcowej w młodszym dryasie, tj. w okresie około 10 900–10 200 BP, ale również podczas oscylacji Friesland i w najmłodszym dryasie – w początkach wczesnego holocenu (około 10 200–9600 BP). A zatem okres, w którym funkcjonowały ugrupowania z liściakami na tym obszarze został prawie dwukrotnie wydłużony, z około siedmiuset do ponad tysiąca trzystu lat. I dalej, że różne formy ostrzy liściowatych, w tym zwłaszcza najliczniejsze z nich liściaki świderskie albo szerzej – liściaki mazowszańskie i liściaki ahrensburkskie, są charakterystyczne nie tylko dla zespołów kultury łowców renifera z młodszego dryasu w postaci Świderieniu i Ahrensburgieniu, ale także dla innych ugrupowań kulturowych o charakterze epipaleolitycznym z początków wczesnego holocenu.

Stało się to możliwe właśnie dzięki ogromnemu rozwojowi badań palinologicznych, paleobotanicznych i paleozoologicznych na tym obszarze oraz szerokiemu zastosowaniu analizy radiowęglowej ¹⁴C w precyzyjnym określaniu chronologii zespołów z liściakami.

Zasadniczą częścią pracy Katji Winkler jest rozdział piąty, w którym autorka przeprowadziła analizę porównawczą trzech opisanych wcześniej (rozdział czwarty) stanowisk zawierających ostrza liściowate. Są to: Burow 1, Heinersbrück 45 i Cichmiana 2.

² Por. M. Chmielewska, *Późny paleolit pradoliny warszawsko-berlińskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

³ R. Schild, *Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extrême fin du Pleistocène*, „Archaeologia Polona”, 3: 1960, s. 7–64; t e n ż e, *Paleolit końcowy i schyłkowy*, [w:] *Materiały do prehistorii ziem polskich*, W. Hensel red., I, *Paleolit i mezolit*, W. Chmielewski red., Warszawa 1964, s. 129–239.

⁴ M. Kobusiewicz, *Paleolit schyłkowy w środkowozachodniej Wielkopolsce*, „Światowit”, 31: 1970, s. 19–68.

⁵ M. Chmielewska, *op. cit.*

⁶ R. Schild, *Późny paleolit*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, W. Hensel red., I, *Paleolit i mezolit*, W. Chmielewski, W. Hensel red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 159–338.

Pierwsze z nich położone jest w środkowej Brandenburgii. Było badane wykopaliskowo przez Bernarda Gramscha na początku lat siedemdziesiątych XX w. Część materiałów opublikował on w monografii paleolitu i mezolitu międzyrzecza Odry i Łaby⁷. Inwentarz stanowiska liczy około 4 tys. wytworów krzemiennych, w tym 61 rdzeni i około 300 narzędzi. Wśród tych ostatnich wyróżniono 70 drapaczy, tyle samo rylców, 14 półtylczaków wiórowych, 7 liściaków oraz ponad 30 mikropółtylczaków. W ujęciu taksonomicznym grupa tzw. ostrzy reprezentowana jest przez liściaki ahrensburkskie, ostrza typu Zonhoven o podstawie naturalnej i o podstawie retuszowanej oraz ostrza półtylcowe typu Vig. Pod względem ilościowym dominują mikropółtylczaki Zonhoven. Wystąpiła też niewielka domieszka materiałów mezolitycznych.

Zespół nie jest datowany metodami przyrodniczymi. Na podstawie obecności ostrzy liściowatych wiązany był przez Bernarda Gramscha z kulturą ahrensburką i ogólnie odnoszony do okresu młodszego dryasu. Pogląd ten podziela też Katja Winkler.

Stanowisko Heinersbrück 45 położone jest w południowo-wschodniej części Brandenburgii, tuż przy granicy z Polską. Wykopaliska prowadził tam zespół archeologów pod kierunkiem Christoph'a Steinmanna w latach 2000–2003. W wykopie badawczym wystąpiły bardzo liczne pozostałości osadnictwa o charakterze zarówno paleolitycznym, jak i mezolitycznym, neolitycznym i młodsze. Inwentarz paleolityczny reprezentowany jest m.in. przez obie odmiany (dwukątową i trzpieniową) liściaków świderskich, liściaki ahrensburkskie, mikropółtylczaki Zonhoven – zarówno o podstawie naturalnej, jak i o podstawie retuszowanej, ostrza półtylcowe typu Vig oraz tylczaki łukowe.

Z zespołem tym nie są skojarzone żadne bezpośrednie oznaczenia wieku metodami przyrodniczymi. Przez badaczy stanowiska i Autorkę omawianej pracy określany jest jako kompleks ahrensburko-świderski i wiązany z okresem młodszego dryasu.

Stanowiska późnopalaeolityczne w Cichmianie położone są na wydmach w obrębie pradolin warszawsko-berlińskiej, niedaleko ujścia rzeki Ner do Warty, we wschodniej Wielkopolsce. Stanowisko nr 1 znane jest w literaturze z badań Marii Chmielewskiej i Waldemara Chmielewskiego, prowadzonych tam jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. Pozostałe skupienia osadnicze, określone zbiorczo jako stanowisko nr 2, były natomiast eksplorowane podczas kampanii wykopaliskowej prowadzonej przez Oddział Poznański Instytutu Archeologii i Etnologii PAN na trasie budowy autostrady A2 w latach 2000–2003.

Wśród pozyskanych materiałów krzemiennych znalazło się ponad 360 narzędzi, w tym około 160 drapaczy, 90 rylców, 12 półtylczaków wiórowych, 57 liściaków, 2 ostrza Zonhoven oraz 4 tylczaki łukowe. Pod względem typologicznym ostrza liściowate reprezentują obie odmiany (dwukątową i trzpieniową) liściaków świderskich, liściaki ahrensburkskie oraz liściaki lyngbjijskie. Ilościowo zdecydowanie przeważają okazy z łuskaniem na spodniej stronie podstawy.

Podobnie jak wyżej opisane, stanowisko to nie jest datowane metodami przyrodniczymi. Pod względem taksonomicznym większość skupień (koncentracji) reprezentuje tradycję świderską, niektóre zaś (koncentracje nry 3 i 14) przedstawiają wariant określony przez Marię Chmielewską jako „grupa tarnowsko-świderska” – ogólnie wiązany z okresem młodszego dryasu. Autorka omawianej rozprawy materiały z Cichmiany określa jako świdersko-ahrensburkskie.

Wykorzystując praktykowane obecnie testy statystyczne, Autorka przeprowadziła bardzo drobiazgowo porównania inwentarzy krzemiennych wymienionych stanowisk pod względem właściwości technologicznych i typologicznych. Brano pod uwagę zwłaszcza parametry i elementy techniczne wiórow, wiórków, rdzeni, odpadów produkcyjnych oraz narzędzi – ze szczególnym uwzględnieniem ostrzy liściowatych. Dużo uwagi Katja Winkler poświęciła analizie porównawczej elementów technicznych półsurowca zaliczanych do atrybutów stylowości. W przypadku

⁷ B. Gramsch, *Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, 7, Berlin 1973.

narzędzi natomiast wykorzystało bardzo uproszczoną typologię, która nijak ma się do systemów klasyfikacyjnych stosowanych w badaniach późnego paleolitu w Polsce. Niezależnie od tego, opierając się na znanych sobie publikacjach – głównie na cytowanym już dziele Wolfganga Tautego oraz pracy doktorskiej Iwony Sobkowiak-Tabaki – Autorka przeprowadziła analizę statystyczną występowania na terenach Nizy Środkowoeuropejskiego różnych kategorii ostrzy liściowatych. Do tego celu zastosowała klasyfikację Tautego, która w odniesieniu do liściaków świderskich jest nieprecyzyjna.

Autorkę interesowała też zbiorcza frekwencja ilościowa liściaków typu ahrensburgskiego na terenach położonych na wschód od Odry oraz liściaków typu świderskiego na zachód od tej rzeki. Otóż badacze w Polsce już dawno wykazali, opierając się na dużo większym materiale porównawczym, że zachodnia granica Świderieniu przebiega przez Pomorze Środkowe, Wielkopolskę i Dolny Śląsk, a obszar współwystępowania elementów świderskich i ahrensburgskich na stanowiskach obejmuje tereny dorzecza środkowej Odry i środkowej Warty. Należy przy tym zastrzec, że obecność grotów liściowatych bez łuskania na spodniej stronie podstawy, a formalnie klasyfikowanych jako ahrensburgskie, notuje się na stanowiskach świderskich położonych nawet w pradolinie Wisły czy Bugu i wcale to nie musi oznaczać ich konotacji kulturowych z Ahrensburgienem. I to z wielu powodów, także natury pozakulturowej, na omawianie których nie ma tu miejsca. Wspomnę tylko, że liściaki bez łuskania na spodzie należą do podstawowych kategorii narzędziowych na wielu stanowiskach położonych na wschód od Świderieniu, m.in. w dorzeczu górnego i środkowego Dniepru, związanych z kulturami paleolitycznymi Niziny Rosyjskiej⁸.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że Autorka przeprowadziła wszystkie te skomplikowane operacje statystyczne, będąc przekonana, że analizowane materiały pochodzą z okresu młodszego dryasu i są związane z Ahrensburgienem oraz Świderieniem. Poważne wątpliwości musi budzić też wybór do badań porównawczych inwentarzy, a zwłaszcza rdzeni i półsurowca, ze stanowisk, na których wystąpiły ewidentne i dość liczne – jak w przypadku Heinersbrück 45 – domieszki materiałów krzemieniowych z okresu mezolitu i neolitu. W dodatku żaden z opisanych i porównywanych zespołów nie jest datowany bezpośrednio za pomocą analizy radiowęglowej, co jest tu sprawą kluczową.

Opierając się na analizie grup narzędziowych, uważam, że oba zespoły niemieckie (Burow 1 i Heinersbrück 45) w ogóle nie reprezentują zespołów ahrensburgskich z okresu młodszego dryasu, lecz różne typy inwentarzy wczesnoholoceńskich ugrupowań postliściakowych⁹.

Zastrzeżenia budzi też ocena chronologiczno-kulturowa stanowiska 2 w Cichmianie, gdzie przynajmniej część materiałów nie należy do „grup świderskich” – według cytowanego wyżej ujęcia Marii Chmielewskiej. Nasuwa się zatem pytanie, czy Katja Winkler analizowała w swojej pracy zespoły Ahrensburgieniu i Świderieniu, jak brzmi tytuł rozprawy.

Z różnych części Nizy Europejskiej oraz okalającej go od południa i zachodu strefy wyżyn znamy dziś stanowiska paleolityczne, które za pomocą metod przyrodniczych pewnie datowane są na początek okresu holocenceńskiego, tj. na ciepłą oscylację Friesland i najmłodszy dryas. Przez autorów są one najczęściej określane mianem zespołów „epiahrensburgskich”. Należą do nich

⁸ Por. G. V. Sinicyna, *O migraciâh i avtohtonnom razvitii kul'tur final'no paleolita na severo-zapade Russkoi Ravniny*, [w:] *Problemy zaseleniâ severo-zapada vostočnoi Evropy v verhnem i final'nom paleolite (kul'turno-istoričeskie processy)*, G.V. Sinicyna red., Sankt-Peterburg 2013, s. 152–181.

⁹ L. Johansen, D. Stapert, *Two „Epi-Ahrensburgian” sites in the northern Netherlands: Oudehaske (Friesland) and Gramsbergen (Overijssel)*, „*Palaeohistoria*”, 39/40: 1997–1998, s. 1–87; T. Galiński, *Spółczesność mezolityczna. Osadnictwo gospodarka, kultura ludów łowieckich w VIII–IV tysiącleciu p.n.e. na terenie Europy*, Szczecin 2002; t e n Ź e, *My own excavations and discoveries of Final Palaeolithic assemblages on the European Plain*, [w:] *Studies in the Final Palaeolithic settlement of the Great European Plain*, M. Kobusiewicz, J. Kabaciński red., Poznań 2007, s. 129–137.

m.in.: Eersel-Panberg, Geldrop 3–2, Geldrop-Mie Peels, Zonhoven-Kapelberg, Gramsbergen I–II i Oudehaske na terenie Holandii, następnie Stellmoor, Teltwisch 2 i Höfer w północnych Niemczech, Wojnowo 2, Tanowo 3, wykop XVII, Tanowo 3, wykop XX, Bolków 1, skupienie PF/2011 i szałas 3 w zachodniej części Niziny Polskiej oraz Całowanie 3, wykop V, poziom VI w środkowej Polsce¹⁰.

W inwentarzach tych obok typowo ahrensbuskich wyrobów narzędziowych w postaci drapaczy, rylców, pazurów, wiórowców, półtylczaków skośnych i poprzecznych, różnych mikropółtylczaków Zonhoven oraz liściaków bez łuskania na spodniej stronie podstawy występują także inne odmiany, zwłaszcza w grupie ostrzy. Są to liściaki świderskie, liściaki typu Lyngby, wykrojce wiórowe, tylczaki łukowe, tylczaki o tylcach niecałkowitych, tylczaki podtrójkątne i złamane w półtylec, tylczaki rombówate oraz ostrza typu Vig – reprezentowane przez odmianę tylcową i odmianę z półtylcem. A zatem są to kategorie narzędzi wywodzące się z wielu różnych tradycji wytwórczych, występujących w okresie młodszego dryasu zarówno na tym obszarze, jak i na terenach sąsiednich. Pojawienie się nowych ich kategorii odbyło się kosztem znacznego zmniejszenia udziału liściaków ahrensbuskich. Występuje też grupa inwentarzy, w których groty liściowate zostały całkowicie wyeliminowane (Tanowo 3, XVII; Höfer). Pod względem ilościowym ogromną przewagę zyskały różne odmiany ostrzy półtylcowych, w tym zwłaszcza mikropółtylczaki typu Zonhoven o podstawie naturalnej.

Te dwie cechy kształtują zasadniczy obraz typologiczny zespołów epiahrensbuskich, przy czym, jak wynika z dotychczasowych analiz, ten ostatni typ inwentarzy występował w okresie oscylacji Friesland, natomiast zespoły zawierające różne formy liściaków, tylczaki, mikropółtylczaki oraz inne ostrza półtylcowe są typowe dla najmłodszego dryasu.

Analiza obozowisk, ich lokalizacji względem starszych osad ahrensbuskich oraz sposobów funkcjonowania na stanowiskach w Bolkowie 1 i Tanowie 3 na Pomorzu Zachodnim jasno wykazała, że zespoły te prezentują całkowicie nowy wariant adaptacji kulturowej do środowiska tundrowo-leśnego w najmłodszym dryasie.

Badania asocjacji najważniejszych zespołów tego typu pokazują ich stosunkowo dużą zawartość jako grupy i ogólnie wysokie podobieństwo¹¹. Zwraca jednak uwagę wyjątkowo duża rozpiętość wartości ilorazu podobieństwa oraz nierównomierny układ powiązań poszczególnych inwentarzy. Świadczy to niewątpliwie o braku jednolitego modelu wytwórczości narzędziowej.

Zespoły położone na Nizinie Niemieckiej oraz w Polsce zachodniej przedstawiają dwa główne modele występowania form narzędziowych w grupie ostrzy.

Pierwszy z nich reprezentowany jest przez wielkopolski zespół Wojnowo 2, wykop III/1975, który charakteryzuje się obecnością zarówno liściaków mazowszańskich, jak i liściaków ahrensbuskich. Towarzyszą im tylczaki łukowe, półtylczaki Zonhoven o podstawie naturalnej i o podstawie retuszowanej oraz ostrza typu Vig.

Bardzo zbliżony model przedstawiają inwentarze stanowiska Tanowo 3, wykop XX i Bolkowa 1, skupienie PF/2011. Mają one wszystkie wymienione wyżej atrybuty typologiczne z wyjątkiem liściaków mazowszańskich, których brak rekompensuje tu znacznie wyższy udział mikropółtylczaków Zonhoven.

Właściwości taksonomiczne analogiczne do tych charakteryzujących zespół z Wojnowa 2 wykazuje, jak widać, analizowany w pracy Katji Winkler inwentarz niezbyt odległego terytorialnie stanowiska Heinersbrück 45. Natomiast do stanowisk epiahrensbuskich z Tanowa 3 i Bolkowa 1 niewątpliwie nawiązuje niemieckie Burow 1.

¹⁰ T. Galiński, *Epiahrensburgian. Osadnictwo paleolityczne w początkach holocenu na stanowisku w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim*, „Przegląd Archeologiczny”, 66: 2018, s. 5–30; tam dalsza literatura.

¹¹ T. Galiński, *op. cit.*

Na marginesie należy zauważyć, że na niektórych stanowiskach (m.in. w Bolkwie 1 i Tanowie 3) obecne są ostrza liściowate, które na spodniej stronie trzonka noszą ślady jednego lub dwóch uderzeń znoszących największą wydętość piętki. Ze względu na obecność negatywu na spodniej stronie podstawy mogą być formalnie postrzegane jako liściaki mazowszańskie, z którymi w rzeczywistości jednak niewiele mają wspólnego. Pod względem stylistycznym o wiele bardziej nawiązują do typowych liściaków ahrensbuskich. Narzędzia te były określane przez Wolfganga Tautego jako ostrza „typu Stallberg”.

Pełną sekwencję rozwoju technologiczno-typologicznego zespołów ahrensbuskich i epiahrensbuskich obejmującego młodszy dryas i okres wczesnego preborealu (oscylacja Friesland – najmłodszy dryas) przedstawiają materiały stanowiska Bolków 1, położonego w sąsiedztwie jeziora Świdwie, na zachodnim brzegu Odry¹².

Najstarszy etap rozwoju osadnictwa zespołów liściakowych reprezentuje tam skupienie I/1980 pochodzące z przełomu Allerød/młodszy dryas lub z początków młodszego dryasu. Przemawia za tym bezpośredni związek materiałów krzemienych zalegających *in situ* z glebą kopalną typu Usselo w wykopie I/2017, a także datowanie radiowęglowe analogicznego pod względem kulturowym zespołu z Rotnowa nad środkową Regą (skupienie w wykopie I/1997-98, poziom górny; ¹⁴C: 10 820±80 BP [Poz-8309]¹³. Przemysł krzemienisty skupienia I/1980/2017 ma charakter lymbijsko-ahrensbusko-świdwierski, co oznacza, że w grupie ostrzy występują kategorie typowe dla wszystkich tych trzech tradycji wytwórczych Niziny Europejskiej, tj. liściaki lymbijskie, liściaki ahrensbuskie oraz liściaki świdwierskie. Obecne są ponadto duże tylczaki oraz mikropółtylczaki Zonhoven.

Pozostałe skupienia osadnicze położone w najwyższej wyniesionej części platformy terasy reprezentują typowe zespoły ahrensbuskie i pochodzą z różnych odcinków młodszego dryasu.

Najstarsze z nich jest skupienie nr 2, którego chronologia, oparta na analizie radiowęglowej i pozycji stratygraficznej względem występującej w profilu wykopu gleby kopalnej typu Usselo, odnosi się do starszej części młodszego dryasu. Skupienie to pod względem sytuacji topograficznej i planigrafii przedstawia typowe obozowisko łowców renifera, natomiast w zakresie wytwórczości narzędziowej wyraźnie nawiązuje do starszych zespołów z okresu allerødzkiego o tradycji późnomagdaleńskiej: obok liściaków ahrensbuskich i mikropółtylczaków Zonhoven obecne są też duże tylczaki oraz charakterystyczne zbrojniki w postaci wiórków półtylcowych.

Osadnictwo środkowej i młodszej części młodszego dryasu – klasycznej fazy rozwojowej niżowych ugrupowań liściakowych – reprezentowane jest przez bogate skupienie nr 3 (¹⁴C: 10 580±30 BP [Poz-55400]). W tym czasie obserwujemy intensywny rozwój osadnictwa szeroko rozumianej kultury łowców renifera. W zakresie wytwórczości narzędziowej ukształtowały się na obszarze niziny środkowo- i zachodnioeuropejskiej dwa odrębne style: „świdwierski” w dorzeczu Wisły i górnej Warty oraz „ahrensbuski” na Nizinie Północnoniemieckiej i na Pomorzu Zachodnim. Z tym ostatnim mamy też do czynienia na stanowisku w Bolkwie. Jego cechą charakterystyczną jest prawie wyłączna obecność w grupie ostrzy liściaków bez łuskania na spodniej stronie podstawy i mikropółtylczaków Zonhoven.

Osadnictwo ze schyłku młodszego dryasu reprezentuje natomiast skupienie nr 1 (¹⁴C: 10 270±90 [MKL-4126]). Pod względem topografii i planigrafii obozowisko to w niczym nie odbiega od starszych stanowisk, jednak w zakresie wytwórczości narzędziowej wyraźnie widoczne jest tu odejście od stylu ahrensbuskiego. W grupie ostrzy pojawiają się, obok liściaków

¹² T. G a l i ń s k i, *Bolków nad jeziorem Świdwie. Nowe materiały kultury ahrensbuskiej*, „Materiały Zachodniopomorskie”, Nowa Seria, 10/1: 2015, s. 7–114; t e n ż e, *Epiahrensburgian...*; t e n ż e, *Bolków. Stanowisko paleolityczne nad jeziorem Świdwie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2020.

¹³ T. G a l i ń s k i, *Rotnowo. Stanowisko paleolityczne i mezolityczne w Dolinie Lubieszowej na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa 2007.

ahrensburskich i mikropółtylczaków typu Zonhoven, także liściaki lyngbijskie oraz inne, nieznane wcześniej formy narzędziowe w postaci tylczaków rombowlanych i oryginalnych wykrojców półtylcowlanych. Jest to niewątpliwie wyraz rozpoczynającego się w tym czasie procesu dezintegracyjnego systemu kulturowego i gospodarczo-społecznego grup paleolitycznych Niziny Europejskiej na skutek intensyfikacji wymiany informacji kulturowej pomiędzy różnymi społecznościami w związku z nagłymi i głębokimi zmianami w środowisku przyrodniczym.

Ciepła oscylacja wczesnopreborealna Friesland zapoczątkowała postglacjalne przemiany środowiska w całej strefie alpejsko-skandynawskiej. Spowodowała proces głębokich zmian w dotychczasowych strukturach osadniczych, w sposobie bytowania oraz w wyposażeniu narzędziowym i instrumentalnym tundrowych społeczności łowieckich schyłku młodszego dryasu. Dotyczyły one w pierwszym rzędzie grupy ostrzy związanych funkcjonalnie z bronią miotaną, stanowiącą podstawowe wyposażenie paleolitycznego łowcy. Nie obejmowały natomiast takich narzędzi jak drapacze, rylce czy pazury. Nie zauważa się też istotnych zmian strukturalnych inwentarzy w obrębie grup narzędziowych ani tym bardziej w sposobach wytwarzania i w samym charakterze produkowanego półsurowca oraz gotowych wyrobów.

Na stanowisku w Bolkowie zmiany te szły zasadniczo w trzech kierunkach: a – wzbogacania własnego asortymentu narzędziowego o kategorie występujące dotąd w zespołach innych ugrupowań kulturowych. Chodzi tu głównie o różne formy tylczaków; b – wzbogacania własnego asortymentu narzędziowego o nowe kategorie, powstałe w wyniku innowacji technicznych, którym podlegały narzędzia kategorii dotąd stosowanych. Są to ostrza typu Vig; c – odpowiedniej selekcji form kategorii narzędzi dotąd wykorzystywanych, w tym przypadku częściowej eliminacji grotów liściowlanych na rzecz zwiększenia liczby mikropółtylczaków Zonhoven, jako form bardziej przydatnych w nowych warunkach przyrodniczych.

W wyniku tych przeobrażeń, w początkach okresu preborealnego powstają na terenie Niziny Europejskiej nowe zespoły kulturowe o charakterze epipaleolitycznym związane ze środowiskiem lasotundry. Pod względem taksonomicznym plasują się pośrodku w stosunku do zespołów liściowlanych z młodszego dryasu oraz najstarszych niżowlanych ugrupowań mezolitycznych tzw. Flixtonianu.

Osadnictwo epiahrensburskie na stanowisku w Bolkowie reprezentuje skupienie PF/2011 oraz zespół szalasu nr 3. Inwentarze te przedstawiają wariant, który charakteryzuje się występowaniem ostrzy liściowlanych typu ahrensburskiego, mikropółtylczaków Zonhoven, różnych form tylczaków oraz oryginalnych ostrzy typu Vig. Za pomocą analizy radiowęglowej datowane jest na lata około 9970–9680 BP, tj. na cały okres najmłodszego dryasu.

Jak pokazują badania stanowisk w Witowie i Całowaniu¹⁴ oraz wcześniejsze eksploracje Stefana W. Krukowskiego w Grochalach Górnych¹⁵, analogiczny schemat rozwoju technologiczno-typologicznego zespołów krzemienych występuje również wśród ugrupowań świderskich (mazowszańskich). Z uwagi jednak na brak analiz radiowęglowych dla większej liczby stanowisk, problem osadnictwa epiświderskiego, w tym tzw. grupy grochalskiej, jest wciąż słabo rozpoznany.

W świetle powyższego należy stwierdzić, że badania porównawcze oparte na analizach statystycznych przeprowadzone przez Kację Winkler są ciekawe, czasem może nawet inspirujące, ale niewiele wnoszą do wiedzy na temat zespołów ahrensburskich i świderskich oraz wzajemnych relacji kulturowych ich wytwórców.

Tadeusz Galiński

¹⁴ M. Chmielewska, *op. cit.*; R. Schild, *op. cit.*; tenże, *Całowanie. A Final Paleolithic and Early Mesolithic site on an island in the ancient Vistula channel*, Warszawa 2014.

¹⁵ S. W. Krukowski, *Kronika Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu kieleckiego za rok 1924*, „Wiadomości Archeologiczne”, 10: 1929, s. 238–254; R. Schild, *Późny paleolit...*

